

Mirza Buljubašić, asistent / Assistant
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije /
Faculty of Criminalistics, Criminology and Security Studies
mbuljubasic@fkn.unsa.ba

UDK 327.57

Pregledni naučni rad

**MIR MIROVNIM SREDSTVIMA:
RESTORATIVNI MEHANIZMI TRANZICIJSKE PRAVDE**

**PEACE BY PEACEFUL MEANS:
RESTORATIVE MECHANISMS OF TRANSITIONAL JUSTICE**

Sažetak

Isključiva primjena pravosudnih ili retributivnih odgovora na masovne zločine i teška kršenja ljudskih prava je ostala u dvadesetom stoljeću. Danas postkonfliktne i preddemokratske tranzicijske države imaju potrebu za, ili u značajnoj mjeri primjenjuju, vansudske ili restorativne mehanizme tranzicijske pravde. Ovaj rad namjerava objasniti koncepte i mehanizme restorativne tranzicijske pravde kroz navođenje egzemplarnih slučajeva, te kritički analizira funkcionalnost restorativnih mehanizama tranzicijske pravde. Bosanskohercegovačko društvo se još uvijek nalazi u fazi tranzicije odnosno izgradnje mira, zbog čega je ovaj rad društveno relevantan. Iako se o tranzicijskoj pravdi mnogo piše u Bosni i Hercegovini, nedostaje sistematskog prikaza restorativnih mehanizama u akademskim radovima, pa rad ima i naučni značaj. Vanpravosudni mehanizmi imaju zasigurno snažnije efekte po postkonfliktno društvo nego krivični procesi, ali se može zaključiti da strukturalne i resursne poteškoće onemogućavaju adekvatno provođenje mehanizama tranzicijske pravde. Dodatna empirijska istraživanja u području tranzicijske pravde su potrebna kako bi se utvrdili uzroci nedostataka, prednosti i kontekstualni fenomeni.

Ključne riječi: *tranzicijska, restorativna pravda, mir, mehanizmi, supranacionalna kriminologija, tranzicijska pravda*

Summary

The exclusive application of judicial or retributive responses to mass atrocities and serious human rights violations was left in the twentieth century. Today, post-conflict and pre-democratic transitional states have the need to, or to a significant extent, are applying(-ed) non-judicial or restorative mechanisms of transitional justice. This paper explains the concepts and mechanisms of restorative transitional justice by referring to exemplary cases; it critically analyzes the functionality of

restorative mechanisms of transitional justice. The society in Bosnia and Herzegovina is still in the phase of transition, a phase of peace building, therefore this paper has social relevance. Although, much is written about transitional justice in Bosnia and Herzegovina, there is a lack of a systematic account of restorative mechanisms. At least theoretically, effects of the non-judicial mechanisms are much stronger when compared to the judicial mechanisms. It can be concluded that structural and resource problems are preventing adequate enforcement of non-judicial mechanisms. Additional empirical research in the field of transitional justice is needed to determine the causes of disadvantages, advantages and contextual phenomena.

Keywords: *Transitional, restorative, justice, peace, mechanisms, supranational criminology, transitional justice*

1. Uvod

Ratovi, tiranije i masovni zločini dio su zabilježene historije ljudske civilizacije čiji proces i ishod su teška kršenja ljudskih prava. Nije samo destruktivni karakter čovjekovog ponašanja historijski dokumentovan već i društvena reakcija na destruktivne pojave u postkonfliktnim i preddemokratskim društvima. Društvene reakcije su najčešće bile retributivnog karaktera, zasnovane na odmazdi za pretrpljeno zlo (e.g. princip *taliona*), pa čak i kada je društvena reakcija institucionalizirana (e.g. Međunarodni vojni sud u Nirnbergu), kontinuitet retributivnog društvenog odgovora nije reduciran. U periodima nakon Drugog svjetskog rata pojavljuju se prve sistemske restorativne vansudske društvene reakcije na ratne zločine i kršenja ljudskih prava, a postepeno razvija se i tranzicijska pravda – disciplina na intersekciji prava, supranacionalne kriminologije i mirovnih studija.¹

Tranzicijska pravda je odgovor na sistemska i rasprostranjena teška kršenja ljudskih prava koja zahtijevaju priznanje žrtve i nastoje promovisati mogućnosti mira, pomirenja i demokratije.² Tranzicijska pravda kao proces

¹ Uporediti Van Zyl, P., i Freeman, M., 2002. *The Legacy of Abuse: Conference Report*. U: Henkin, A.H., *The Legacy of Abuse: Confronting the Past, Facing the Future*, str. 3-21; Fischer, M., 2011. *Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice*. U: Austin, B., Fischer, M., Giessmann, H.J., *Advancing Conflict Transformation: The Berghof Handbook II*. Barbara Budrich Publishers, Opladen/Framington Hills, str. 407; Arthur, P., 2009. How „Transitions“ Reshaped Human Rights. A conceptual history of transitional justice, *Human Rights Quarterly*, 31, 321-367.

² International Center for Transnational Justice, 2017. *The Former Yugoslavia, Justice and Facts*. [online] Dostupno na: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf> [10. 12. 2018.].

predstavlja set pravosudnih (retributivnih) i vanpravosudnih (restorativnih) mehanizama kojima se adresiraju odgovori na naslijeđe i kontinuitet masovnih zločina, autoritarnih režima i kršenja ljudskih prava.³ Tranzicija, u ovom kontekstu, predstavlja prelazak iz totalitarizma u demokratiju i/ili iz rata u mir, dok je pravda ideal kojem se teži, odnosno demokratija i/ili mir.

Ovaj rad nastoji objasniti vanpravosudne restorativne mehanizme tranzicijske pravde (u daljem tekstu: vanpravosudni mehanizam). S obzirom na to da je Bosna i Hercegovina postkonfliktno i postgenocidno društvo, rad ima direktan društveni značaj jer raspravlja o postkonfliktnim načinima rješavanja rekonstrukcije i izgradnje mira. S druge strane, akademski radovi publikovani u Bosni i Hercegovini i susjednim državama su većinom bili fokusirani na retributivne mehanizme (i.e. krivične procese); do sada niti jedan akademski rad nije sistematski analizirao vansudske mehanizme. Ovaj rad namjerava da popuni navedenu prazninu.

2. Vanpravosudni (restorativni) mehanizmi tranzicijske pravde

Vanpravosudni model tranzicijske pravde nužno inkorporira restorativnu pravdu.⁴ A restorativna pravda može egzistirati paralelno sa postojećim pravosudnim sistemom kao alternativan (pravosudni ili vanpravosudni) model ili način rješavanja sporova (e.g. medijacija). Cilj vansudskog modela je, između ostaloga, rasterećenje i poboljšanje efikasnosti pravosudnog sistema u postkonfliktnom društvu.

Restorativna ili pokret za neformalnu pravdu pristupa reakciji na devijantno ponašanje kroz sanaciju posljedica. Djelovanje restorativne pravde je konstruktivističko, jer nastoji uspostaviti balans između dvije ili više proturječnosti. Dakle, vanpravosudni model nastoji uspostaviti ravnotežu između interesa, potreba i zahtjeva svih strana(ka) u konfliktu/sporu, uključujući i one koji su indirektno viktimizirani. Vrijednost restorativne pravde je u tome što njen cilj nije

³ Teitel, R.G., 2003. Transitional Justice Genealogy. Harvard Human Rights Journal, 16 (1), str. 69-94.

⁴ Restorativna pravda je sastavni dio savremenog (van)pravosudnog sistema. Restorativnu pravu možemo pronaći u plemenskim zajednicama. Dobro je poznato da su Māori (Novi Zeland) primjenjivali mehanizme koji su imali za cilj da iscijele pojedinca i cijelu zajednicu. Termin restorativna pravda je prvi put upotrijebio Albert Englaš (Albert English) 70-ih godina prošlog stoljeća referišući se na institut rimskog prava *restitutio in integrum* kojim je određena obligacija države da se žrtvama obezbijedi adekvatna „[m]oralna i materijalna satisfakcija kroz naturalnu ili finansijsku naknadu, ili na bilo koji drugi način koji bi omogućio satisfakciju žrtvi.“ Adžajlić-Dedović, A., 2014. Restorativna pravda. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta u Sarajevu, str. 18.

kažnjavanje i odmazda, odnosno ona ne ide ka tome da pogoršava ili produbljuje konflikte i strukturalnu nepravdu, već teži popravljanju odnosa narušenih krivičnim djelom i uspostavljanju harmonije. Danas u svijetu postoje brojni programi restorativne pravde, a njihova snažna ekspanzija je rezultirala time da je od početka 1990-ih godina restorativna pravda postala centralna tema debate o budućnosti sistema krivičnog reagovanja na kriminalitet.⁵

Paradigma restorativne pravde zasniva se na prošlosti i analizi temeljnih uzroka konflikta, s ciljem da omogući individualni i društveni progres, te da utječe preventivno na počinitelje i društvo, garantujući nerepetitivnost i/ili diskontinuitet konflikta. Radi se o procesu koji rješava posljedice uzrokovane devijantnim ponašanjem s fokusom na žrtve, uključujući širu društvenu zajednicu u rješenje (post)konfliktnih situacija.⁶

Vanpravosudni mehanizmi u središtu imaju transformaciju počinitelja kroz procese pomirenja sa žrtvom i društvenom zajednicom, te centralnu aktivnu ulogu žrtve u procesu postizanja pravde i ispravci načinjene štete. Restorativna perspektiva tranzicijske pravde posmatra retributivno kažnjavanje kao nedovoljno za uspostavljanje mirne društvene (ko)egzistencije, jer se ne obraća potrebama žrtava i društva, te ne pruža adekvatnu reintegraciju počinitelja u društvenu zajednicu. Vanpravosudni mehanizmi promovišu potrebu za osvještavanjem počinitelja i prihvatanjem odgovornosti za izvršene zločine, te aktivnu participaciju u „popravci“ štete koja je nastala kao negativni produkt njegovog/njenog djelovanja.⁷

Vanpravosudni mehanizmi tranzicijske pravde imaju svoje nedostatke. Kao i kod retributivnih mehanizama, nedostaci ovise od specifičnih okolnosti i potreba konkretnog društva u kojem se konflikt dogodio. Nemoguće je primijeniti iste principe postkonfliktna rekonstrukcije i izgradnje mira u dva kulturološka i konfliktno različita društva. Dandurand i Griffiths smatraju da, iako postoje brojni pozitivni aspekti restorativne pravde, njen glavni nedostatak je pristup žrtvama. Žrtve strahuju od reviktimizacije i zbog toga odbijaju da učestvuju u procesima pomirenja i drugim vanpravosudnim

⁵ Nikolić-Ristanović, V., i Čopić, S., 2007. Restorativna pravda i prava žrtava. Temida, str. 3.

⁶ Cf. Dandurand, Y., i Griffiths, C.T., 2006. Handbook on Restorative Justice Programmes, Criminal Justice Handbook Series, New York, USA: United Nations.

⁷ Cf. Darby J. i MacGinty, R., 2008. Contemporary Peacemaking: Conflict, Peace Processes and Post-war Reconstruction. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

mehanizmima.⁸ Moguće je i da nasljedstvo konflikta utječe na kontinuitet indoktrinacije građana i političkih subjekata koji nemaju (dovoljno) volje da aktivno participiraju u procesima tranzicijske pravde.

3. Komisije za istinu i pomirenje

Potruga za istinom i otkrivanjem činjenica o kršenjima ljudskih prava neminovna je potreba (post)konfliktnih društava. Pravosudni sistem ne može u potpunosti omogućiti uvid u dešavanja i okolnosti masovnih zločina i kršenja ljudskih prava. Zbog toga se pozivaju vanpravosudni akteri i institucije da kristaliziraju činjenice i okolnosti, ali i da definišu uzroke i efekte konfliktnih situacija. To je najčešće empirijski proces spoznavanja, analiziranja i reagovanja na teška kršenja ljudskih prava od tijela koja nemaju pravosudnu funkciju.

Ova tijela su tokom razvoja različita: komisije za pomirenje, komisije za istinu (i pomirenje), komisije za istrage ili komisije za otkrivanje činjenica.⁹ Nezavisno od naziva njihov cilj je biti katalizator pomirenja među sukobljenim stranama i dokumentovanje činjenica, odnosno utvrđivanje istine o teškim kršenjima ljudskih prava iz prošlosti.

Prva komisija za pomirenje formirana je u Ugandi 1971. godine s ciljem ispitivanja nestalih osoba, a nakon toga u Latinskoj Americi, prvo u Boliviji 1982. godine, a zatim u Argentini 1983. godine oformljene su komisije kako bi se otkrila i dokumentovala istina o kršenjima ljudskih prava od autoritarnih i militarističkih režima.¹⁰ Iako su tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća brojne postkonfliktne države etablirale ili su društva podržala osnivanje komisija za pomirenje, vjerovatno najpoznatija je Južnoafrička komisija za istinu i pomirenje. Vođena svećenikom Desmondom Tutuom, ova komisija je nastojala da obznani istinu i ponudi rješenja za postaparthejdsko društvo u Južnoafričkoj Republici.¹¹

⁸ Dandurand, Y., i Griffiths, C.T., 2006. *Handbook on Restorative Justice Programmes*, Criminal Justice Handbook Series, New York, USA: United Nations.

⁹ U nastavku ovoga rada na njih se, tamo gdje je prikladno, referišemo kao na komisije za pomirenje.

¹⁰ Karstedt, S., 2009. *Legal Institutions and Collective Memories*. Oxford: Hart Publishing; Roht-Arriaza, N. i Mariezcurrena, J. 2006. *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ Hayner, P., 2010. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. Routledge, str. 45-46.

U istočnoj Europi, naprimjer, Republici Češkoj, Komisija za pomirenje je prikupila ogromnu građu o teškim kršenjima ljudskih prava i masovnim zločinima izvršenim za vrijeme hladnog rata, nakon čega je građanima/kama omogućen direktni pristup arhivskim dokumentima kako bi se spoznala istina o prošlosti.¹²

Nakon građanskog rata u Ruandi, koji je započeo 1990. godine, potpisan je mirovni sporazum u Aruši (Tanzanija) 4. augusta 1990. godine. U sporazumu je predviđeno osnivanje komisije za nacionalno jedinstvo i pomirenje čiji cilj je bio istraživanje i dokumentovanje masovnih zločina. Tokom 1999. godine donesen je Zakon o komisiji za pomirenje, a 2002. godine komisija je postala stalni državni organ koji ima nadležnost da organizira javne debate, promoviše pomirenje, utječe na toleranciju i kulturu mira, te onemogućiti bilo kakve ideje koje bi narušile jedinstvo etničkih skupina u Ruandi. Komisija je publikovala izvještaj u kojem su naglašeni politički i socioekonomski problemi esencijalni za pomirenje i prevenciju novih masovnih zločina. Izložene su preporuke koje su obuhvatile rješavanje problema lošeg upravljanja vladom, kulture nekažnjivosti i diskriminacije.¹³

Komisije za pomirenje su vansudska istražna tijela koja trasiraju put prema održivom miru, zadirući u uzroke i posljedice destruktivnih događaja. Svaka komisija je jedinstvena, jer je nemoguće primijeniti isti „komisijski“ sistem u različitim postkonfliktnim državama, primarno zbog kulturoloških i historijskih ali i drugih kontekstualnih razlika. Ono što je identično za sve komisije su njihove osnovne aktivnosti: (i) otkrivanje činjenica, (ii) prikupljanje podataka, (iii) provođenje konsultacijskih procesa, (iv) organiziranje javnih debata, (v) programi saslušanja strana u konfliktu i (vi) društvenog osvještavanja, (vii) kao i publikovanje izvještaja i drugih sadržaja koji se odnose na tranzicijsku pravdu i procese pomirenja.¹⁴

Hayner nalazi da sve komisije za pomirenje imaju iste karakteristike: (i) usmjerene su ka prošlosti, (ii) istražuju događaje koji su se desili u određenom periodu, (iii) uključuju se direktno i ka široj publici od interesa, (iv) privremena su tijela, čiji angažman se zaključuje objavljivanjem finalnog

¹² Teitel, R.G., 2003. Transitional Justice Genealogy. Harvard Human Rights Journal, 16 (1), str. 79-80.

¹³ United States Institute of Peace, 1999. Truth Commission: Rwanda 99, dostupno na: <http://www.usip.org/publications/1999/03/truth-commission-rwanda-99> [24.02.2018.].

¹⁴ United Nations, 2006. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Truth Commissions. United Nations.

izvještaja i (v) zvanično su odobrene ili oformljene ili osnažene od postkonfliktne države.¹⁵ Najčešći ciljevi ovih komisija su

*rasvjetljavanje i formalno priznavanje kršenja ljudskih prava, odgovor na potrebe žrtava, kreiranje kulture odgovornosti, institucionalna odgovornost i eventualne reforme, unapređenje procesa pomirenja i reduciranje konflikta kao relikta prošlosti.*¹⁶

Komisije se ne bave isključivo konfliktima.¹⁷ U opusu njihovog djelovanja su i ekonomski, religijski, kulturološki, rasni i drugi aspekti (kršenja) ljudskih prava. Komisije su vremenom evoluirale i proširile svoje djelovanje na različite društvene kategorije, naprimjer, na provođenje aktivnosti koje u centar stavljaju marginalizirane skupine.¹⁸ Spoznaje do kojih komisije dolaze značajno doprinose pravosudnom sistemu, reparacijama žrtava, zakonodavnim reformama, kreiranju, održavanju i izgradnji mira; one omogućavaju procese izgradnje povjerenja među građanima/kama i osnažuju povjerenje u zvanične institucije države.¹⁹

Istina, kazivanje istine i pomirenje predstavljaju fundament tranzicijske pravde. Kultura sjećanja i kazivanje istine o činjenicama i okolnostima vezanim za teška kršenja ljudskih prava su pretpostavka za bilo kakvu restoraciju društva i „zacjeljivanje rana“. Dodatna prednost komisije jeste mogućnost da predstavi alternativu postojećoj konfliktno utemeljenoj historiji.

Izvještaji komisija obično sadrže i preporuke o tome kako ojačati mir, demokratiju i međunacionalno pomirenje. Neprocjenjivost ovog mehanizma je u tome što predstavlja kompatibilan dodatak krivičnim procesima i javnim polemikama o istini u postkonfliktnim društvima.

Nedostaci komisija za pomirenje su kontekstualni. Oni ovise od konkretnih konflikata i društava u kojima se primjenjuju. Glavni nedostatak komisije za pomirenje je nemogućnost direktnog utjecaja na državne strukture u smislu aplikabilnosti izvještaja i preporuka koje komisije pružaju, kao i

¹⁵ Hayner, P., 2010. Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. Routledge, str. 41-49.

¹⁶ Hayner, P., 2010. Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. Routledge, str. 24.

¹⁷ Girod, D., 2015. Explaining Post-Conflict Reconstruction. Oxford University Press.

¹⁸ United Nations, 2006. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Truth Commissions. United Nations.

¹⁹ Pogledati: Wiebelhaus-Brahm, E., 2010. Truth Commissions and Other Investigative Bodies. U: Bassiouni, M.C., The Pursuit of International Criminal Justice: A World Study on Conflicts, Victimization, and Post-Conflict Justice. Intersentia Uitgevers NV.

nemogućnost da sankcionišu pojedince i naprave ključne reforme u državi i društvu. Komisije se veoma često nalaze u nedostatku dokumentacionih i ljudskih kapaciteta. Najčešće takvi sistemi u nerazvijenim i postkonfliktnim državama ne postoje ili su oskudni, nedovoljno zaštićeni i skloni manipulacijama. Duži vremenski period – od konflikta do perioda dokumentovanja/kazivanja istine – može uzrokovati neadekvatnu podlogu za društveno/kolektivno spoznavanje vjerodostojne istine o zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava. Žrtve i svjedoci mogu zaboraviti određene događaje i činjenice ili biti ugroženi, zbog čega rad komisija može biti doveden u pitanje. Na kraju, temeljni nedostatak komisija za pomirenje je nužna afirmacija od države. Ukoliko država ne želi da (se) uspostavi, onda je veoma teško za očekivati da će komisija za pomirenje biti oformljena i/ili da će ostvariti svoju ulogu.

3.1. Nacionalne konsultacije

Komisija Ujedinjenih nacija za ljudska prava je u svom izvještaju iz 2005. godine naglasila da

„[s]vaka osoba ima bezuslovno pravo da zna istinu o prošlim događajima koji se odnose na izvršenje teških zločina“ i konkretnije da „žrtve i njihove porodice imaju pravo na istinu o događajima u kojima su kršenja ljudskih prava se dogodila, o činjenicama smrti ili nestanka, te sudbini žrtve.“²⁰

Iako izvještaj naglašava da društva mogu imati benefit od komisija za pomirenje, veoma je jasno da bilo kakva odluka da se osnuje takva komisija ili definiše uslove i vrstu procesa pomirenja mora biti „zasnovana na širim javnim konsultacijama u kojima iskustva žrtava i preživjelih moraju biti razmotrena.“²¹ Nezavisno da li je komisija uspostavljena, obaveza države je da prezervira i građanima/kama omogući pristup arhivima/dokumentima o kršenjima ljudskih prava i zločinima iz prošlosti.²²

Nacionalne konsultacije mogu biti prvi korak za uspostavljanje i kreiranje mirovnih politika i mehanizama tranzicijske pravde. Najčešće se radi o debatama i konverzacijski usmjerenim transparentnim procesima, koji

²⁰ Ujedinjene nacije, 2005. Report of the independent expert to update the set of principles to combat impunity, E/CN.4/2005/102/, principi 2 i 4.

²¹ Ujedinjene nacije, 2005. Report of the independent expert to update the set of principles to combat impunity, E/CN.4/2005/102/, principi 6.

²² Ujedinjene nacije, 2005. Report of the independent expert to update the set of principles to combat impunity, E/CN.4/2005/102/, principi 5.

definišu i promovišu činjenice i okolnosti, a trebale bi da uspostave polazne osnove za primjenu mehanizama tranzicijske pravde u postkonfliktnim državama. One se najčešće vrše organizovanjem foruma za diskusiju, omogućavanjem pravnih i tehničkih savjeta, promovisanjem participacije marginaliziranih skupina, uključivanjem žrtava, manjina, ranjivih kategorija, podržavanjem izgradnje kapaciteta i mobiliziranjem finansijskih i materijalnih sredstava za rad. Konsultacijskim procesima najčešće prethode empirijska istraživanja i dokumentovanja zločina.²³

Nacionalne konsultacije mogu biti korištene kao osnova za dizajniranje programa tranzicijske pravde. One su najčešće dio drugih mehanizama tranzicijske pravde ili im prethode. Konsultacije o programima kreiranja i primjene novih modela krivičnog pravosuđa mogu biti drugačije od vanpravosudnih konsultacija. Po pitanju krivičnog pravosuđa, konsultacije imaju usko područje djelovanja; mogu, naprimjer, uključivati raspravu da li je u javnom interesu osnivanje međunarodnog ili hibridnog krivičnog suda ili kakva bi strategija tužilaštva za ratne zločine trebala biti po pitanju reparacija ili da li je moguće primijeniti običajno-plemensko pravo (e.g. Ruanda).

Svaki građanin/ka ima pravo na istinu, kao i da (ne)učestvuje u konsultativnim procesima. Prije početka konsultacijskih procesa u određenom postkonfliktnom društvu, široka paleta ljudskih prava mora biti zagarantovana, kao što su pravo na slobodu, mišljenje i udruživanje. Nacionalne konsultacije predstavljaju izražavanje volje članova postkonfliktnog društva koji participiraju u procesu, te volje države da prihvati rezultate nacionalnih konsultacija. A zasnovani su na principu da svaki uspješni program tranzicijske pravde zahtijeva sadržajnu participaciju javnosti, kojoj se otkriva istina o konfliktnoj prošlosti i, reflektivno, utvrđuju potrebe društvene zajednice na koju je konflikt utjecao.

U Kanadi Komisija za istinu osnovana je zbog potreba za dokumentovanjem kršenja ljudskih prava domorodačkog stanovništva. Cilj je bio adresiranje politika prisilne asimilacije autohtonih naroda Kanade. Tokom 1874. godine Kanada je nastojala da, u saradnji sa protestantskom i katoličkom crkvom, pokrene sistem rezidentnih škola, čiji cilj je bio systemska asimilacija domorodačkog stanovništva. Nakon više od 100 godina, 1996. godine, zatvorena je posljednja rezidentna škola. Ali su zabranjeni starosjedilački običaji, jezik i druge kulturne vrijednosti domorodačkog stanovništva. Krajem 80-ih u školama je zabilježeno više od 50.000 slučajeva seksualnog,

²³ United Nations, 2010. Guidance note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice.

fizičkog i psihološkog nasilja zasnovanog na mržnji domorodačkog stanovništva. Kanada je započela procese adresiranja naslijeđa rezidentnih škola tokom 1991. godine. Uspostavila je Kraljevsku komisiju za domorodačko stanovništvo i zahtijevala široko učešće i ispitivanje javnosti o uzrocima i posljedicama politika prema autohtonim narodima. Tokom 1998. godine Vlada Kanade je javno priznala da nije uspjela da okonča rigidne politike prema domorodačkom stanovništvu, što je dovelo do malobrojnih krivičnih i široko rasprostranjenih građanskih parnica za odštetu protiv države i crkve. Tokom 2003. godine Vlada Kanade je započela programe pomoći i podrške kroz terapijske usluge žrtvama i kompenzacije, ali su ova nastojanja bila nedovoljna. Kako bi regulisala probleme, Vlada Kanade je započela procese konsultacija između Vlade, crkvi i domorodačkih zajednica, što je dovelo do osnivanja komisije za pomirenje tokom 2008. godine.²⁴

Konsultacijski procesi nisu lišeni nedostataka. Bez podrške države konsultacijski procesi mogu ostati samo deklarativni sadržaji bez upotrebne vrijednosti. Naprimjer, veoma teško je zamisliti da bi se mogla kreirati ili primijeniti strategija rada pravosudnih organa ili osnovati komisija za pomirenje bez podrške države. Pa čak i kada postoji podrška države, nedostatak konsultacijskih procesa može se pojaviti kada među stranama koje su bile u konfliktu/ratu ne postoji volja za učešćem u konsultacijskim procesima.²⁵ Naprimjer, u unutardržavnom ratu između vladinih snaga i marksističkih Revolucionarnih oružanih snaga u Kolumbiji nije postojala mogućnost da se raspravlja o uspostavljanju bilo kakvih mehanizama tranzicijske pravde jer su marksističke snage odbijale komunikaciju i saradnju sa državnim snagama.²⁶

4. Reparacije

Reparacije predstavljaju naknadu štete koja je nastala uslijed masovnih zločina. Reparacije postoje od vremena prvih dokumentovanih civilizacija. Pravo na reparaciju nalazimo i u prvobitnim zajednicama, koje su napustile retributivne principe *taliona*. Žrtvi ili porodici žrtve nadoknađivala se šteta materijalnim dobrima (e.g. oruđem, hranom, stokom). U antičkom Rimu i

²⁴ Hayner, P., 2011. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. New York: Routledge, str. 72-73.

²⁵ United Nations, 2010. *Guidance note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice*.

²⁶ Roht-Arriaza, N. i Mariezcurrena, J. 2006. *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grčkoj postojao je princip povrata u prijašnje, izvorno, stanje (*restitution in integrum*).

Pravo na naknadu štete implicitno možemo pronaći u međunarodnim standardima. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i drugi međunarodni dokumenti zahtijevaju da se žrtvama kršenja ljudskih prava nadoknadi izvršena šteta.²⁷ Međutim, Međunarodni sud pravde je 1928. godine naveo da bilo koje kršenje međunarodnog prava zahtijeva nadoknadu štete, nezavisno da li je takva naknada propisana međunarodnim standardima.²⁸

Reparacije su determinirane Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija „Osnovna načela i smjernice za ostvarivanje prava na pravni lijek i reparacije žrtava teških kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava“. Rezolucija podrazumijeva obavezu države da omogući ostvarivanje prava žrtava na reparaciju. U Rezoluciji se navodi da su obeštećenja naknade štete

*za svaku ekonomski procjenjivu štetu, srazmjerno težini povrede i okolnostima svakog slučaja proisteklog iz teških povreda međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljnog kršenja međunarodnog humanitarnog prava, kao što su: (i) povreda tjelesnog integriteta i duševni bolovi, (ii) izgubljena prilika za zaposlenje, obrazovanje i socijalne povlastice, (iii) materijalna šteta i gubitak zarade, uključujući gubitak radne sposobnosti, (iv) moralna šteta, (v) troškovi pravnog zastupanja, liječenja, psihološkog savjetovanja i socijalnih službi.*²⁹

Ugovorom iz Versaillesa 1919. godine (Savezna) Republika Njemačka se obavezala i bila je primorana da otplati odštetu za razaranja i masovne zločine izvršene za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914–1918). Nakon što je Drugi svjetski rat započeo, Njemačka je prekinula isplatu ratne odštete. Završetkom Drugog svjetskog rata, na Potsdamskoj konferenciji održanoj od 17. juna do 2. augusta 1945, raspravljalo se, između ostaloga, o ratnoj odšteti Drugog svjetskog rata. Sjedinjene Američke Države su predstavile model prema kojem bi svaka pobjednička strana trebala dobiti odštetu u zonama koje je dobila na upravljanje.

²⁷ Wolfe, S., 2014. *The Politics of Reparations and Apologies*. Springer.

²⁸ Trial, 2017. Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini. Trial.

²⁹ Ujedinjene nacije, Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija br. 60/147, usvojena 16. decembra 2005. godine.

Iako je Potsdamska konferencija trebala artikulirati mirovne i progresivne vrijednosti, ona je u suštini označila duboku podjelu „Istoka“ i „Zapada“. U Pariskom sporazumu o ratnim reparacijama iz 1946. godine „Zapad“ se dogovorio o raspodjeli ratne oštete, ali sporazum nije bio izvršen zbog „hladnog rata“. Zanimljivo je da je George C. Marshall 1947. godine pripremio plan za ekonomsko osnaživanje zapadne Europe među kojima se nalazila i Zapadna Njemačka. Sporazumom o dugovima iz Londona iz 1953. godine Njemačka se obavezala da isplati dug koji je iznosio oko 69,9 miliona eura. Danas taj dug bi bio mnogo veći i iznosio bi oko 300 milijardi eura. Nakon navedenog sporazuma njemački parlament je usvojio sporazum o ratnoj odšteti sa Izraelom i žrtvama koncentracijskih logora.³⁰

Padom Berlinskog zida Njemačka je napravila sporazum „dva plus četiri“³¹ kojim se garantovalo jedinstvo Njemačke, ali i odricanje zahtjeva za ratnu odštetu brojnih država, među kojima su najznačajniju ulogu u međunarodnim odnosima imale Francuska, Velika Britanija i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Ujedinjena Njemačka je isplatila preostale kamate u iznosu od oko 125 miliona eura iz vlastitog (državnog) budžeta, a krajem 2010. godine Njemačka je isplatila potpunu odštetu za Prvi svjetski rat. Međutim, reparacije za Drugi svjetski rat su ostale problematične.³²

Do dvadeset prvog stoljeća u javnom diskursu i raspravama o reparacijama Drugog svjetskog rata raspravljalo se gotovo uvijek sa dozom podozrivosti. Argumenti su uvijek bili na strani podijeljene Njemačke ili dugog protoka vremena od počinjenih masovnih zločina.³³

U novom mileniju pojedine države su smatrale da nisu dobile adekvatnu ratnu odštetu. Tako, naprimjer, Grčka drži da iznos koji je dobila nije dovoljan kada se uporedi sa drugim državama. Naprimjer, Belgija ili Nizozemska su dobile znatno veće odštete, a pretrpjele su manje štete. Pored toga, postoje i države koje smatraju da su se odrekle naplate štete zbog diplomatskih i interesnih pritisaka u periodu tokom i poslije hladnog rata. Naprimjer, Poljska drži da nikada ne bi minimizirala pretrpljenu štetu da nije bila pod pritiskom Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika.³⁴ U svakome

³⁰ Zweig, R.W., 2001. *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*. Routledge, London.

³¹ Njemačka Demokratska Republika (Istočna) Njemačka i Savezna Republika Njemačka (Zapadna) Njemačka plus Francuska, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika.

³² Zweig, R.W., 2001. *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*. Routledge, London.

³³ Zweig, R.W., 2001. *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*. Routledge, London.

³⁴ Pogledati: Colonomos, A. i Armstrong, A., 2006. *German Reparations to the Jews after*

slučaju pitanje može biti da li samo pobjedničke strane u sukobu imaju pravo, i u kojoj mjeri, na ratnu odštetu?

Kao vanpravosudni mehanizam, reparacije su imale dug put. Od kraja Prvog svjetskog rata reparacije su podrazumijevale odmazdu silama osovine, koja je između ostaloga podrazumijevala naknadu ratne štete. Danas reparacije više nisu u središtu države, jer razvojem tranzicijske pravde se spoznalo da žrtve masovnih zločina i kršenja ljudskih prava imaju pravo na reparaciju. Stoga su reparacije postale individualizirane.³⁵

Reparacije bi trebale da osnaže status žrtve kao nositelja prava, a na toj osnovi da razviju osjećaj dužnosti o potrebi obeštećenja. Reparacije bi, također, trebale biti ishod (utvrđivanja/priznavanja) odgovornosti za masovne zločine i kršenja ljudskih prava. Participacija žrtava u procesima i implementacijama reparacijskih politika je od centralnog značaja. Bez žrtve reparacije nemaju svrhu.

Kako bi procesi tranzicijske pravde bili efektivni, oni trebaju da omoguće reparaciju pojedincima, grupama i zajednicama. Pored toga, reparacije ne bi trebale biti korištene samostalno. One bi, po pravilu, trebale biti dio širih transformacijskih i procesa tranzicijske pravde.³⁶

4.1. Vrste reparacija

Reparacije mogu biti individualne ili kolektivne, te materijalne ili simboličke. Reparacije, kao mehanizam tranzicijske pravde, poduzimaju državni organi s ciljem reakcije na masovne zločine i kršenja ljudskih prava kroz (i) administriranje restitucije, (ii) kompenzacije, (iii) rehabilitacije, (iv) satisfakcije i/ili uspostavljanje garantnih mehanizama za sprečavanje ponavljanja konflikta.³⁷

Restitucija podrazumijeva vraćanje digniteta i temeljnih ljudskih prava kroz službene deklaracije ili pravosudne odluke. To su primjenjivi modeli izgradnje i vraćanja dijela ili svih građanskih, političkih i ljudskih prava, fizičke rehabilitacije, pristupa pravu na obrazovanje, psihičkom i fizičkom

the World War II: A turning point in the History of Reparations, u: De Grieff, P. (ur.) The Handbook of Reparations. Oxford University Press, 390-420; Authers, J., 2006. Making Good Again: German Compensation for Forced and Slave Laborers, u: De Grieff, P. (ur.) The Handbook of Reparations. Oxford University Press, 420-451.

³⁵ Wolfe, S., 2014. The Politics of Reparations and Apologies. Springer.

³⁶ Cf. Wolfe, S., 2014. The Politics of Reparations and Apologies. Springer.

³⁷ Cf. Wolfe, S., 2014. The Politics of Reparations and Apologies. Springer.

zdravlju, kao i drugim ljudskim pravima, s ciljem omogućavanja prosperitetnije budućnosti postkonfliktnog društva.³⁸

Financijska i kompenzacija načinjene štete je pružanje naknade za bilo koju nanesenu štetu, koja mora biti srazmjerna i prikladna izvršenom djelu. Ona može uključivati različite vidove štete koji se generalno mogu podijeliti na (i) materijalnu i (ii) nematerijalnu štetu. Materijalna šteta podrazumijeva uništenje materijalnih dobara (e.g. imovine), dok nematerijalna šteta obuhvata bilo koju štetu koja proizvodi posljedice po pojedinca (e.g. trauma). Financijska naknada je uvijek izražena u novcu, dok sve druge kompenzacije obuhvataju povrat u prijašnje stanje, a primarno se odnose na materijalnu štetu.

Rehabilitacija potječe iz latinskog termina *rehabilitatio*, a znači vraćanje u prethodno stanje ili uslove.³⁹ Rehabilitacija kao vanpravosudni mehanizam reparacija ima žrtvu u jezgri djelovanja i obuhvata (i) medicinsku i psihološku pomoć i njegu, (ii) pravne konsultacije i podršku, te (iii) socijalne usluge.⁴⁰

Programi reparacija u Čileu su nakon vojne diktature bili rasprostranjeni, ali su nakon određenog perioda primijenjeni na ograničen broj žrtava. Od 1997. godine 4.886 građana Čilea dobija mjesečne novčane naknade od Vlade. A zasigurno će nastaviti da primaju naknadu i eventualno penzije. Radi se o porodicama žrtava čiji članovi su nestali tokom vojne diktature Augusta Pinočeta (Augusto Pinochet). Naknada se među žrtvama razlikovala, a ovisila je od broja preživjelih članova porodice. Tako, naprimjer, osobe koje su jedine preživjele dobijale su oko 345 dolara mjesečno, a ukoliko bi imali još jednog člana porodice, dobijali bi oko 482 dolara mjesečno koji bi se dijelio na dva preživjela člana porodice. Pored toga, programi reparacija su uključivali besplatno školovanje i zdravstvene usluge, a žrtve i njihove porodice su oslobođene služenja obaveznog vojnog roka. Djeca žrtava su mogla do 35 godine besplatno studirati, a dobijali bi mjesečnu stipendiju za egzistenciju i obrazovanje. Država je utrošila više od 16 miliona dolara godišnje na programe reparacija, koje su prije svega bile novčane i simboličke.⁴¹

Satisfakcije su različiti vidovi ispunjavanja potreba, očekivanja i želja, te omogućavanja zadovoljstva žrtvama, koje uključuju (i) potrage za nestalim

³⁸ Cf. Wolfe, S., 2014. *The Politics of Reparations and Apologies*. Springer.

³⁹ Crow I., 2001. *The Treatment and Rehabilitation of Offenders*. Sage Publications, pp. 2-3. O rehabilitaciji počinitelja ratnih zločina pogledati: Buljubašić, M., 2019. Rehabilitation Programmes for Convicted War Criminals in Domestic Prisons in Bosnia and Herzegovina: Case Study of Sarajevo Prison. *International Criminal Law Review*, 19, str. 69-94.

⁴⁰ Cf. Wolfe, S., 2014. *The Politics of Reparations and Apologies*. Springer.

⁴¹ Pogledati: de Greiff, P., 2006. *The Handbook of Reparations*, Oxford and New York: Oxford University Press.

osobama, (ii) ekshumacije, (iii) ograničavanje osuđenom počinitelju koji je odslužio kaznu da ostvari određena prava, (iv) upućivanje javnih izvinjenja od počinitelja, (v) održavanje komemoracije i memorijalizacija. Inicijative za memorijalizaciju žrtava i historijsku (kolektivnu) memoriju mogu pružiti uvide u historiju zločina i kršenja ljudskih prava generacijama koje dolaze. Održavanjem kulture sjećanja sprječava se zaborav na događaje i žrtve, a može utjecati preventivno na moguća kršenja ljudskih prava u budućnosti.⁴²

U Republici Koreji (i.e. Južnoj Koreji) oformljene su dvije komisije za istinu. Prva je djelovala na dokumentovanju sumnjivih smrtnih slučajeva do 2004. godine. Nakon toga 2005. godine Vlada Republike Koreje osnovala je drugu komisiju čiji cilj je bio da, između ostaloga, istraži događaje i stradanja u periodu od 1950. do 1953. godine, za vrijeme međukorejskog rata. Komisija je dokumentovala i verificovala brojne slučajeve masovnih zločina. Do 2009. godine Komisija za istinu je zaprimila više od 10.000 zahtjeva za rješavanje slučajeva masovnih zločina, a uspjela je dovršiti oko 75% slučajeva. Nakon toga pokrenuti su procesi ekshumacija žrtava, kako bi porodice dobile satisfakciju. Vrijedi dodati da je u izvještaju Komisije zaključeno da oko 8.000 civilnih žrtava Korejskog rata predstavlja samo 5% ukupnog broja. Nakon što je Komisija utvrdila da je masakr nad civilnim stanovništvom izvršen tokom 1950. godine zbog sumnje da su kolaboracionisti Sjeverne Koreje, južnokorejski predsjednik Roh Moo-Hyun je u ime države uputio javna izvinjenja za masakr izvršen tokom Korejskog rata. U brojnim zajednicama napravljeni su memorijali s ciljem prezerviranja istine i pružanja satisfakcije žrtvama.⁴³

Najčešće programi reparacija tretiraju pitanja sistemskih kršenja ljudskih prava kroz materijalne i simboličke naknade koje uključuju (i) monetarnu kompenzaciju, (ii) medicinske i psihološke usluge, (iii) zdravstvenu zaštitu, (iv) obrazovnu podršku, (v) restituciju imovine, (vi) kompenzaciju za gubitke bližnjih, (vii) javna izvinjenja, (viii) izgradnju muzeja i memorijala i (ix) uspostavljanje komemoracija.⁴⁴

Reparacije mogu biti implementirane kroz administrativne programe ili podržane kao ishod građanskih parnica ili imovinsko-pravnih zahtjeva stranaka u pravnim postupcima, ali njeni nedostaci se nalaze primarno u nerazvijenosti postkonfliktnih država. Ne možemo očekivati da ekonomski nerazvijene države ostvare kapacitete za implementaciju svih ili većine

⁴² Magarrell, L., 2007. Reparations in Theory and Practice. International Center for Transitional Justice.

⁴³ Rowland, A. i Hae-rym, H. 2010. Verifications of Errant Attacks Fail to Lead to U.S. Acknowledgement, *Stars and Stripes* Pacific edition.

⁴⁴ United Nations, 2008. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Reparations Programmes. United Nations.

reparacijskih programa, jer su najčešće ljudski i finansijski resursi u postkonfliktnim državama oskudni. U tim slučajevima potrebno je državne i nedržavne aktere usmjeriti prema snažnim simboličkim reparacijama, jer one tako mogu biti svrsishodnije i efektivnije. To su najčešće (javna) izvinjenja žrtvama, memorijalizacije i komemoracije.

Komisija za pomirenje u Sijera Leone je, zbog nemogućnosti da finansijski podrži reparacije žrtvama, predložila program koji uključivao fizičku i mentalnu zdravstvenu zaštitu, besplatno i stipendirano osnovno i srednje obrazovanje, penzije, treninge za sticanje vještina i mikrokreditne projekte za žrtve.⁴⁵

Postoji velika mogućnost da se individualni reparacijski programi pozicioniraju identično kao programi humanitarne pomoći ili da kolektivni reparacijski programi budu u konfrontaciji sa (državnim) razvojnim programima. Navedeno djeluje kao neminovnost, jer većina onih koji su žrtve kršenja ljudskih prava najčešće se nalaze u lošim i ranjivim ekonomskim i socijalnim pozicijama. Zbog toga postkonfliktne države bi trebale da sistematično i u saradnji sa međunarodnim institucijama i civilnim društvom pristupe razvijanju i implementaciji reparacijskih programa.

Materijalne ili simboličke reparacije su od velikog značaja za žrtve, jer do određene mjere predstavljaju najsmisleniji način dostizanja ideala pravde. One nisu samo pravna obaveza države već obaveza pojedinaca i grupa koji su prekršili ljudska prava. Postoji paradoks da se restorativna pravda zasniva na rimskom pravu – *restitutio in intergum* – ali je reparaciju kao mehanizam restorativne tranzicijske pravde nemoguće u potpunosti primijeniti u slučajevima lišavanja života. Nije moguće reinkarnirati žrtvu koja je lišena života, pa je prema tome objektivna restitucija u ovom smislu neizvodiva. Da li je u tome slučaju adekvatnije primijeniti paket usluga (e.g. stipendije, penzije) prema porodicama ili novčane naknade? Ljudske patnje nisu jednake, pa ostaje nejasno kako dizajnirati ravnopravan sistem reparacija.

S obzirom na to da komisije za pomirenje u izvještajima najčešće daju preporuke u vezi sa reparacijama, one se ujedno nalaze u različitim dilemama. Zbog oskudnih resursa u Peruu Komisija nije bila sigurna da li bi trebali isplaćivati novčanu naknadu samo žrtvama iz siromašnih zajednica, jer će se uspostaviti komunalne podjele, odnosno diskriminacije na nivou zajednica. Uključivanje žrtava silovanja u programe reparacija je iznimno težak zadatak za većinu komisija. U Sijera Leone sve žrtve silovanja su korisnici reparacijskih programa, ali u većini drugih postkonfliktnih država

⁴⁵ de Greiff, P., 2006. *The Handbook of Reparations*, Oxford and New York: Oxford University Press, str. 455-458.

žrtve silovanja se ne nalaze na listi prioriteta. A to uključuje i djecu koja su rođena zbog silovanja u ratu, čija elementarna ljudska prava su zanemarena. Iako pojedine države uzimaju različite kriterije kao što su dani provedeni u zatvoru ili broj preživjelih članova porodice, iznimno je teško procjenjivati minimum stepena pretrpljene patnje ili štete za ostvarivanje reparacija. Ipak, iskustva reparacijskih programa sa mješovitim pristupom pokazala su efektivne rezultate. Reparacije uvijek mogu biti efektivnije ukoliko se isplati novčana naknada i dopusti žrtvama da samostalno odluče da li će novac iskoristiti za određene usluge, kao što je obrazovanje, zdravstvo i slično. Pored novčanih naknada, potrebno je imati besplatnu platformu koja će pružati žrtvama različite usluge (e.g. mentalnu zaštitu, pravnu pomoć).

Sama implementacija i nadzor nad izvršenjem reparacijskih programa može biti iznimno težak zadatak, čak i u situacijama kada postoji politička volja da se takvi programi provedu. Ukoliko bi se pristupilo svakom pojedinačnom slučaju, to bi značilo da na hiljade žrtava treba proći kroz procese dokazivanja statusa, stepena povreda i slično. Tamo gdje su implementirane, komisije za istinu su popunile praznine u kreiranju i provođenju reparacijskih programa, jer su na temelju izjava žrtava kreirani različiti programi. U Južnoafričkoj Republici izjave žrtava i intencija kreiranja reparacijskih programa konzumirali su mnogo vremena, što je dovelo do toga da rad komisije za pomirenje izgubi fokus sa istraga i dokumentovanja masovnih zločina i odgovornih pojedinaca. U idealnim uslovima komisije za pomirenje ne bi trebale uopšte biti uključene u dizajniranje i provođenje programa reparacija, jer to oduzima mnogo vremena i resursa koji su potrebni za provjere i verifikovanje izjava, determiniranje stepena povreda i slično. Uspostavljanje širokih reparacijskih programa zavisi od političkog interesa u postkonfliktnom društvu, koje se manifestira formalnim priznanjem i izvinjenjem za zločine izvršene u prošlosti i obavezi države da će nadoknaditi štetu žrtvama. U tom slučaju reparacije ne moraju biti nužno novčane. One mogu biti usmjerene prema zajednici ili simbolički postupci kao što su izgradnje memorijala i obilježavanje određenih dana. Svakako, žrtvama koje su izgubile članove porodica ili su duboko emocionalno i fizički pogođene novčane naknade, zdravstvena korist i ostale usluge podrške će biti potrebne kako bi se reducirala šteta.⁴⁶

⁴⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju i Međunarodni krivični sud za Ruandu u statutima propisuju prava žrtava na restituciju. Međunarodni krivični sud za Ruandu je konkretniji pa predviđa i povrat imovine stečene zločinima. A Pravila o postupku i dokazima su specifičnija u odnosu na statute sudova i u proceduralnom smislu dozvoljavaju naknadu štete. Uglavnom se radi o povratu imovine i drugih stvari. Problem predstavlja činjenica da će žrtve morati pokrenuti proces pred nacionalnim sudovima kako bi uistinu ostvarili nadoknadu štete. S druge strane, (stalni) Međunarodni krivični sud reguliše različite vrste

5. Institucionalne reforme (lustracije)

Institucionalne reforme predstavljaju restrukturiranje državnih institucija i pravnih normi u cilju uspostavljanja i razvoja demokratije, sistema ljudskih prava, vladavine prava i ukupnog progressa postkonfliktnog društva. Dakle, institucionalne reforme podrazumijevaju, između ostaloga, transformaciju državnih institucija i normativnih okvira. Uključuju reforme službi sigurnosti, kao što su policija, vojska, obavještajne službe, ali i reformu pravosuđa i drugih državnih institucija. Razlog za reforme zasnovan je na činjenici da su javne institucije i/ili zakoni bili dio instrumentalizovane politike zasnovane na represiji i/ili sistemskim kršenjima ljudskih prava.⁴⁷

Cilj institucionalnih reformi je povratak povjerenja u državne institucije. Reforme bi trebale da izgrade povjerenje između građana/ki i javnih institucija. Mjere institucionalnih reformi asistiraju i uključuju promovisanje ljudskih prava, verbalnih i simboličkih reformi kao što su memorijali, javna priznanja i slično. S druge strane, Olsen i saradnici smatraju da institucionalne reforme nisu mehanizam tranzicijske pravde jer predstavljaju dio većeg procesa demokratizacije i izgradnje mira, odnosno fokusirane su na prevenciju budućih potencijalnih masovnih zločina i kršenja ljudskih prava i uspostavljanje funkcionalnih demokratskih institucija.⁴⁸

Institucionalne reforme mogu uključivati više mjera, a najznačajnije su: (i) vetting, (ii) strukturalne reforme, (iii) civilni nadzor nad državnim institucijama, (iv) transformiranje pravnih okvira, (v) razoružavanje, demobilizacije i reintegracija i (vi) edukacije.

Vetting⁴⁹ podrazumijeva biografsko ispitivanje prošlosti pojedinaca prilikom angažovanja u (javnim) institucijama, ali i kažnjavanje kriminalnog djelovanja državnih službenika u postkonfliktnim državama. Strukturalne reforme ili restrukturiranja institucija izgrađuju povjerenje društva u državne institucije kroz omogućavanje transparentnosti i nezavisnosti državnih institucija, osiguranjem odgovornosti državnih službenika, uključivanjem

reparacija: (i) restituciju, (ii) naknadu štete i (iii) rehabilitaciju, zbog čega je mnogo povoljniji za žrtve. U procesnom smislu, vještak vrši procjenu štete, a subjekti u postupku, uključujući i države, imaju pravo da komentarišu nalaz i mišljenje vještaka. O reparaciji odlučuje pretresno vijeće usvajanjem odštetnog zahtjeva protiv osuđene osobe; Kaseze, A., 2005. *Međunarodno krivično pravo*. Beogradski centar za ljudska prava, str. 506-507.

⁴⁷ Muggah, R., 2008. *Security and Post-Conflict Reconstruction*. Routledge.

⁴⁸ Olsen, T.D., Payne, L.A., i Reiter, A.G., 2010. *Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficiency*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, str. 31.

⁴⁹ Vetting se može prevesti kao provjera, iako ne postoji adekvatan prevod u kontekstu mehanizma tranzicijske pravde.

reprezentativnosti svih nezavisno od nacije, etniciteta, religije ili rase. Civilni nadzor nad državnim institucijama omogućava demokratsko funkcionisanje državnih institucija, kao što su vojska i policija. Nadzorom se omogućava transparentnost djelovanja, a ujedno može osigurati odgovorniji rad službenika u državnim institucijama. Transformiranjem ili kreiranjem novih pravnih okvira osigurava se zaštita i promocija ljudskih prava koja su bila prekršena.

Procesi razoružavanja, demobilizacije i reintegracije imaju za cilj raspuštanje (para)vojnih ili (para)policijskih snaga i njihovo pridruživanje civilnom društvu, te predaju vojne i policijske opreme, oružja i slično. Proces bi, po pravilu, trebao biti pravičan za sve strane u konfliktu. U ovome slučaju adekvatna reintegracija pripadnika/ica oružanih ili policijskih snaga u društvo je od iznimne važnosti za navedene procese. Najzad, edukacije obuhvataju programe obuke i obrazovanja za državne službenike u tranzicijskom (postkonfliktnom) društvu.⁵⁰

Nakon što je 1999. godine potpisan mirovni sporazum u Lomi (Sijera Leone), započeli su procesi osnivanja Komisije za istinu i pomirenje, a ispraćeni su javnim konsultacijama o imenovanju osoblja zaposlenog unutar Komisija. Tokom 2000. godine donesen je Zakon o istini i pomirenju, ali su procesi usporeni zbog oživljavanja sukoba između pobunjenika i Vlade. Tokom 2001. godine započeli su pregovori sa pobunjeničkim snagama o uspostavljanju mira i razoružavanju, a potom demobilizaciji i reintegraciji u zajednice, što je svakako bio preduslov za uspostavljanje i djelovanje drugih mehanizama tranzicijske pravde.⁵¹

Javne institucije koje su imale ulogu u konfliktima ili represivne vlade se moraju transformirati u institucije koje će održavati i poštovati mir, te garantovati i štiti ljudska prava. To se postiže procesima strukturalnih i normativnih reformi postkonfliktnih ili tranzicijskih institucija država, čime se omogućava da preveniraju teška kršenja ljudskih prava u budućnosti. Provjere pojedinaca koji su (bili) involvirani u rad javnih službi, osobito u sigurnosnim i pravosudnim sektorima, i njihovo odstranjivanje kroz zakonske procese je od kritične uloge za suočavanje sa prošlošću i transformaciju države i društva.⁵²

⁵⁰ Pogledati: Kova, M., 2007. Vetting as an element of institutional reform and transitional justice. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 24 (1-2), str. 53-75.

⁵¹ Hayner, P., 2007. *Negotiating Peace in Sierra Leone: Confronting the Justice Challenge*, Centre for Humanitarian Dialogue and International Center for Transitional Justice.

⁵² United Nations Development Programme, 2006. *Vetting Public Employees in Post-conflict settings: Operational Guidelines*. UNDP Bureau for Crisis Prevention and Recovery Justice and Security Sector Reform, 9.

Lustracija je bila značajna prilikom uklanjanja pripadnika/ica Nationalsocijalističke njemačke stranke sa vlasti i iz državnih institucija poslije Drugog svjetskog rata, ali i postkomunističke tranzicije u demokratski način upravljanja državom koji je uslijedio nakon raspada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. Čehoslovačka je, naprimjer, 1991. godine donijela Veliki lustracijski akt i Mali lustracijski akt. Velikim lustracijskim aktom je zabranjeno vršenje funkcija i dužnosti gotovo svim bivšim članovima Komunističke partije Čehoslovačke koji su se nalazili iznad lokalne razine vlasti. Pripadnici/ce državne administracije, ustavne sudije/ice, pripadnici/ce vojnih i sigurnosnih struktura sa izuzetkom visokopozicioniranih su također mogli dobiti zabranu obavljanja funkcija, a procesi provjere uključivali su zdravstvene, univerzitetske i druge radnike uposlene u državnim institucijama.

Pored javnih službenika i građanstvo je bilo obuhvaćeno transformativnim procesima. Izuzetak su bili pripadnici/ce i kolaboratori obavještajnih službi, visokopozicionirani članovi Komunističke partije, pripadnici/ce narodne milicije i studenti određenih obrazovnih institucija. Pojedinci koji su učestvovali u masovnim zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava su, uz osnovanu sumnju koja se mogla dokazati u sudskom postupku, bili „kontrolisani“. Veliki lustracijski akt je imao ograničen vremenski mandat na pet godina. Nakon disolucije Čehoslovačke 1992, u Republici Češkoj predsjednik Václav Havel je produžio rok važenja zakona na još četiri godine do 2000, dok je u Slovačkoj ovaj zakon ukinut. S druge strane, Mali lustracijski akt usvojen je 1992. godine i odnosio se samo na Češku, a imao je istu funkciju kao i Veliki lustracijski akt, samo se odnosio na ministarstva unutrašnjih poslova, sigurnosnu službu i zatvorske ustanove.⁵³

Proces lustracije u Čehoslovačkoj je obavljen na idući način. Ukoliko je lice bilo uposljeno u državnoj instituciji ili je bilo kandidat za funkciju u državnoj službi, moralo je proći test ili biografske provjere. Dva dokumenta su bila kriteriji za provjeru: lustracijski certifikat i lična izjava. Lustracijski certifikat je dokument kojim se potvrđuje ili negira da određena osoba pripada u kategorije koje mogu biti diskvalifikovane. Certifikat je izdavalo Ministarstvo unutrašnjih poslova uz konsultacije sa obavještajnim strukturama. Lična izjava je dokument koji dostavlja pojedinac u kojem

⁵³ Home, C.M., 2009. International Legal Rulings on Lustration Policies in Central and Eastern Europe: Rule of Law in Historical Context. *Law & Social Inquiry*, 34 (3), 713-744; Cf. Bilkova, V., 2015. Lustration: the experience of Czechoslovakia/ the Czech Republic. Venice Commission; Ministarstvo vanjskih poslova Republike Češke, 2006. *Transformation. The Czech Experience*.

izjavljuje da nije bio/la dio (gore navedenih) kategorija koje lustracijski zakoni propisuju.⁵⁴

Jurisdikcija zakona obuhvatala je period od 1949. do 1989. godine i teritoriju tadašnje Čehoslovačke (Mali lustracijski akt se odnosio samo na Češku), a proces provjere obuhvatio je više od 500.000 osoba od kojih je 5% bilo lustracijski pozitivno.⁵⁵ Čehoslovačka je bila među prvim državama koja je usvojila i primijenila normative lustracijskog karaktera.⁵⁶

5.1. Vetting i lustracija

Potrebno je razlikovati vetting od lustracije. Vetting je ispitivanje integriteta i kapaciteta određene osobe da bi se provjerila njegova/njena podobnost za obavljanje određene funkcije u javnoj instituciji.⁵⁷ S druge strane, lustracija je širi pojam od vettinga. Naime, lustracija je provjera koja se ne zasniva na ocjenjivanju integriteta jedne osobe, već se ispituje njegova/njena povezanost sa određenom političkom grupacijom ili institucijom za koju se vjeruje da je izvršila ili utjecala na kršenja ljudskih prava.

Lustracija je, dakle, proces regulisanja djelovanja bivših vlada i njenih službenika; ona definiše načine političkog i društvenog učešća u postkonfliktnim vladama. Konceptualno, zasnovana je na rimskom pravu, odnosno *lustrum* ritualima koji su se provodili u cilju pročišćenja pojedinaca ili društva kroz uklanjanje „zagađenja“. Procesi u antičkom Rimu i Grčkoj su najčešće uključivali žrtvovanje životinje s ciljem otklanjanja loše karme, a najčešće se izvršavala nakon rođenja djeteta, zločina ili velikih nepogoda u gradovima ili zajednicama.⁵⁸

⁵⁴ Bilkova, V., 2015. Lustration: the experience of Czechoslovakia/ the Czech Republic. Venice Commission; Cf. Ministarstvo vanjskih poslova Republike Češke, 2006. *Transformation. The Czech Experience.*

⁵⁵ Roman, D., 2011. Lustration and Transitional Justice. Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2011, str. 19-44.

⁵⁶ Bilkova, V., 2015. Lustration: the experience of Czechoslovakia/ the Czech Republic. Venice Commission; Cf. Ministarstvo vanjskih poslova Republike Češke, 2006. *Transformation. The Czech Experience.*

⁵⁷ United Nations Development Programme, 2006. *Vetting Public Employees in Post-conflict settings: Operational Guidelines.* UNDP Bureau for Crisis Prevention and Recovery Justice and Security Sector Reform, 9.

⁵⁸ United Nations Development Programme, 2006. *Vetting Public Employees in Post-conflict settings: Operational Guidelines.* UNDP Bureau for Crisis Prevention and Recovery Justice and Security Sector Reform, 9.

Kao što smo naveli, države istočne Europe su koristile strategiju lustracija kako bi uklonile pojedince iz javnog sektora zbog njihove privrženosti/povezanosti sa bivšim komunističkim režimom. Praksa lustracija je kritizirana, najčešće zbog nedostatka garancija pravičnosti i oslanjanja na dokumente obavještajnih službi koji nisu bili u potpunosti pouzdani. Mnogi lustracijski programi o zaštiti pojedinaca koji su neosnovano optuženi su primjenjivani bez prethodnih provjera efikasnosti i efektivnosti istih.

Takve lustracijske politike su primjenjivane izvan istočne Europe u neznatnim dimenzijama. Problem je svakako bio nedostatak dokumentacije o saradnicima prethodnih režima, jer je najčešće uništavana tokom tranzicijskog procesa (e.g. iz autokratije u demokratiju). Alternativno, pregovori o uspostavljanju mira ili ugovaranju tranzicijskih procesa su veoma često popraćeni ugovorima da će građanstvo koje je bilo uposleno ili saradivalo sa prethodnim režimom ostvarivati sva prava kao i drugi, te da će imati imunitet od lustracijskog procesa.

Izvan granica istočne Europe korišteni su programi za progon pojedinaca uposlenih u sigurnosnim službama i drugim javnim pozicijama na temelju prijave, odnosno saznanja o teškim kršenjima ljudskih prava (i.e. vetting). U sklopu mirovnog sporazuma u El Salvadoru je uspostavljena posebna komisija za vetting. Preporuka komisije je bila da više stotina visokorangiranih službenika oružanih snaga mora biti uklonjeno sa pozicija. Ujedinjene nacije i Komisija za istinu El Salvadora su, putem izvještaja o dokumentovanim zločinima, uložile ogromne napore da se realiziraju preporuke navedenog izvještaja. Rezultat toga bilo je penzionisanje skoro hiljadu pripadnika/ica oružanih snaga El Salvadora.⁵⁹

Kada su u Haitiju nakon militarističke diktature zabranili vojsku i kreirali nove demokratske policijske snage, započeti su procesi evaluacija pojedinaca – aplikanata. Iz procesa su bili isključeni svi pojedinci koji su bili uposleni u oružanim snagama ili policiji, a za koje je postojalo saznanje da su bili nasilni ili skloni nasilju.⁶⁰

⁵⁹ Zamora, R. i Holiday, D., 2008. *The Struggle for Lasting Reform: Vetting Processes in El Salvador* u: Mayer-Rieckh, A. i de Greiff, P. (ur.) *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*. Social Science Research Council.

⁶⁰ Popkin M. i Roht-Arriaza, N., 1995. *Truth as Justice: Investigatory Commissions in Latin America*, *Law and Social Inquiry*, 20, 1, str. 79-116; Cf. Kritz, N., 1995. *Transitional Justice: How emerging democracies reckon with former regimes*. United States Institute of Peace Press.

Dakle, samo u istočnoj Europi omogućeni su pristupi arhivskoj građi sigurnosnih službi prošlih režima. Možda najpoznatiji programi se nalaze u Saveznoj Republici Njemačkoj, a odnose se na Štazi (Stasi) dokumentaciju o kršenjima ljudskih prava u istočnoj Njemačkoj.⁶¹

S obzirom na to da je represija u istočnoj Europi zavisila od rasprostranjene mreže informanata, pristupanje Štazi dokumentaciji je neočekivano otkrilo razgranati sistem kolaboratora komunističkog režima. Posljedično, žrtve su se suočile sa saradnicima režima, među kojima su se nalazili članovi porodice, prijatelji i komšije. Izvan granica istočne Europe, međutim, dešavali su se različiti konteksti tranzicija iz represivnih režima i masovnog nasilja, koji su rezultirali uništavanjem dokumentacije o saradnicima bivših vlada i struktura koje su kršile ljudska prava ili su pristupi dokumentima sigurnosnih službi i drugih institucija bili onemogućeni.⁶²

Zaključak

Ovaj rad je nastojao da sistematski pregleda, kroz navođenje egzemplarnih slučajeva, te analizira vanskudske mehanizme tranzicijske pravde. Vanpravosudni mehanizmi tranzicijske pravde adresiraju masovne zločine i teška kršenja ljudskih prava izvan dosega pravosudne reakcije. Razvojem tranzicijske pravde etabliralo se nekoliko vanskudskih mehanizama.

Konsultativni procesi nastoje da, kroz savjetovanja sa laičkom i stručnom javnošću, doprinesu zajedničkim, kompromisnim rješenjima za odgovore na događaje iz prošlosti tokom kojih su izvršeni masovni zločini i/ili kršenja ljudskih prava. Refleksija su volje građana/ki koji učestvuju u procesima i mogu kontekstualizirati uspostavu i djelovanje vanskudskih mehanizama. Komisije za pomirenje osnivaju se s ciljem dokumentovanja zločina i kršenja ljudskih prava iz prošlosti. Dokumentovanjem istine se uspostavlja osnov za kazivanje istine o prošlosti, a istina može „iscijeliti rane“ postkonfliktnog društva. Reparacije predstavljaju naknadu štete koja je nastala uslijed masovnih zločina, a mogu biti materijalne ili simboličke, usmjerene prema pojedincu ili čitavom kolektivu. Lustracije su ispitivanja povezanosti određene osobe sa političkom grupom ili institucijama koje su u vezi sa kršenjem ljudskih prava ili masovnim zločinima. Kao što smo vidjeli, udžbeničke primjere efektivnog lustracijskog procesa možemo pronaći u

⁶¹ Štazi je akronim za Ministarstvo državne sigurnosti Istočne Njemačke koje je imalo funkciju (kontra)obavještajne službe.

⁶² Schwartz, H. 1994. Lustration in Eastern Europe, *Parker School Journal of East European Law* 1, str. 141–171.

Češkoj. S druge strane, vettingom ispitujemo integritet određene osobe za obavljanje određene funkcije.

Iako se ovaj rad nije bavio vansudskim mehanizmima tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini, omogućio je sistematski i detaljan uvid u savremene vansudske mehanizme. Iako se značaj vansudskih mehanizama ne može mjeriti, oni ostaju kamen spoticanja zbog strukturalnih i resursnih ograničenja u provođenju tranzicijskih procesa.

Ovaj rad je dotakao samo „vrh ledenog brijega“. S obzirom na to da su empirijske naučne spoznaje o vansudskim mehanizmima još uvijek oskudne, ostaje nejasno kakve implikacije doista ovi mehanizmi imaju na procese pomirenja i izgradnju mira, te uspostavljanje i osnaživanje demokratskih institucija postkonfliktne države. Nejasno je da li i u kojoj mjeri mogu biti komplementarni s drugim društvenim i političkim procesima, niti kako prilagoditi vansudske mehanizme različitim kontekstima.

Literatura

1. Arthur, P., 2009. How „Transitions“ Reshaped Human Rights. A conceptual history of transitional justice, *Human Rights Quarterly*, 31, 321-367.
2. Adžajlić-Dedović, A., 2014. Restorativna pravda. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta u Sarajevu, str. 18.
3. Authers, J., 2006. Making Good Again: German Compensation for Forced for Forced and Slave Laborers, u: De Grief, P. (ur.) *The Handbook of Reparations*. Oxford University Press, 420-451.
4. Bilkova, V., 2015. Lustration: the experience of Czechoslovakia/ the Czech Republic. Venice Commission; Ministarstvo vanjskih poslova Republike Češke, 2006. *Transformation. The Czech Experience*.
5. Buljubašić, M., 2019. Rehabilitation Programmes for Convicted War Criminals in Domestic Prisons in Bosnia and Herzegovina: Case Study of Sarajevo Prison. *International Criminal Law Review*, 19, str. 69-94.
6. Colonosmos, A. i Armstrong, A., 2006. German Reparations to the Jews after the World War II: A turning point in the History of Reparations, u: De Grief, P. (ur.) *The Handbook of Reparations*. Oxford University Press, 390-420.
7. Crow I., 2001. *The Treatment and Rehabilitation of Offenders*. Sage Publications, pp. 2-3.
8. Dandurand, Y., i Griffiths, C.T., 2006. *Handbook on Restorative Justice Programmes*, Criminal Justice Handbook Series, New York, USA: United Nations.
9. Darby J. i MacGinty, R., 2008. *Contemporary Peacemaking: Conflict, Peace Processes and Post-war Reconstruction*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

10. De Greiff, P., 2006. *The Handbook of Reparations*, Oxford and New York: Oxford University Press.
11. Fischer, M., 2011. *Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice*. U: Austin, B., Fischer, M., Giessmann, H.J., *Advancing Conflict Transformation: The Berghof Handbook II*. Barbara Budrich Publishers, Opladen/Framington Hills, str. 407.
12. Girod, D., 2015. *Explaining Post-Conflict Reconstruction*. Oxford University Press.
13. Hayner, P., 2007. *Negotiating Peace in Sierra Leone: Confronting the Justice Challenge*, Centre for Humanitarian Dialogue and International Center for Transitional Justice.
14. Hayner, P., 2010. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. Routledge, str. 24, 41-49, 72-73.
15. Karstedt, S., 2009. *Legal Institutions and Collective Memories*. Oxford: Hart Publishing.
16. Kaseze, A., 2005. *Međunarodno krivično pravo*. Beogradski centar za ljudska prava, str. 506-507.
17. Kova, M., 2007. Vetting as an element of institutional reform and transitional justice. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 24 (1-2), str. 53-75.
18. Kritz, N., 1995. *Transitional Justice: How emerging democracies reckon with former regimes*. United States Institute of Peace Press.
19. Magarrell, L., 2007. *Reparations in Theory and Practice*. International Center for Transitional Justice.
20. Muggah, R., 2008. *Security and Post-Conflict Reconstruction*. Routledge.
21. Ministerstvo vanjskih poslova Republike Češke, 2006. *Transformation. The Czech Experience*.
22. Nikolić-Ristanović, V., i Ćopić, S., 2007. Restorativna pravda i prava žrtava. *Temida*, str. 3.
23. Olsen, T.D., Payne, L.A., i Reiter, A.G., 2010. *Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficiency*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, str. 31.
24. Popkin M. i Roht-Arriaza, N., 1995. Truth as Justice: Investigatory Commissions in Latin America, *Law and Social Inquiry*, 20, 1, str. 79-116
25. Roht-Arriaza, N. i Mariezcurrena, J. 2006. *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
26. Roman, D., 2011. *Lustration and Transitional Justice. Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2011, str. 19-44.
27. Rowland, A. i Hae-rym, H. 2010. Verifications of Errant Attacks Fail to Lead to U.S. Acknowledgement, *Stars and Stripes* Pacific edition.
28. Schwartz, H. 1994. Lustration in Eastern Europe, *Parker School Journal of East European Law* 1, str. 141-171.
29. Teitel, R.G., 2003. *Transitional Justice Genealogy*. *Harvard Human Rights Journal*, 16 (1), str. 69-94.

30. Trial, 2017. Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini. Trial.
31. Ujedinjene nacije, 2005. Report of the independent expert to update the set of principles to combat impunity, E/CN.4/2005/102/, principi 2, 4, 5 i 6.
32. Ujedinjene nacije, Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija br. 60/147, usvojena 16. decembra 2005. godine.
33. United Nations, 2006. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Truth Commissions. United Nations.
34. United Nations Development Programme, 2006. *Vetting Public Employees in Post-conflict settings: Operational Guidelines*. UNDP Bureau for Crisis Prevention and Recovery Justice and Security Sector Reform, 9.
35. United Nations, 2008. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Reparations Programmes. United Nations.
36. United Nations, 2010. Guidance note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice.
37. United States Institute of Peace, 1999. Truth Commission: Rwanda 99, dostupno na: <http://www.usip.org/publications/1999/03/truth-commission-rwanda-99> [24.02.2018.].
38. Van Zyl, P., i Freeman, M., 2002. The Legacy of Abuse: Conference Report. U: Henkin, A.H., The Legacy of Abuse: Confronting the Past, Facing the Future, str. 3-21
39. Wiebelhaus-Brahm, E., 2010. Truth Commissions and Other Investigative Bodies. U: Bassiouni, M.C., The Pursuit of International Criminal Justice: A World Study on Conflicts, Victimization, and Post-Conflict Justice. Intersentia Uitgevers NV.
40. Wolfe, S., 2014. The Politics of Reparations and Apologies. Springer.
41. Zamora, R. i Holiday, D., 2008. The Struggle for Lasting Reform: Vetting Processes in El Salvador u: Mayer-Rieckh, A. i de Greiff, P. (ur.) Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies. Social Science Research Council.
42. Zweig, R.W., 2001. *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*. Routledge, London.